

Demokraatia ja ebademokraatia¹

Jaak Valge

Arnold Toynbee on väitnud, et demokraatia on valitsemisviis, mis muutus teataval ajajärgul läänemaailmas valdavaks, sest ta pakkus ajutisi lahendusi põhilistele probleemidele, millega too ajajärk silmitsi seisis.² Kui Toynbee seda 1950. aastatel kirjutas, oli maailmas monikümmend demokraatlikku riiki. Tänapäevaks on neid mitu korda rohkem, demokraatlik valitsemisviis on järk-järgult üle võetud ka paljude mittelääne ühiskondade poolt.

Demokraatia kasutuselevõtmiseks ja selleks, et ta efektiivselt toimiks, on vajalik täita rida tingimusi. Neist olulisemateks on peetud piisavat jõukust, linnastumise ulatust, tugevat keskklassi, stabiilset majanduskasvu ja selle suhteliselt ühtlast jaotumist, haridustaset, nende mitmesuguseid kombinatsioone jne. Lisaks tõstetakse esile ka poliitiliselt vähem mõjutatavaid ja ajas suhteliselt staatilisemaid kultuurilisi omadusi, näiteks religiooni.³ Loomulikult on olulised ka välistegurid, nagu poliitiline surve, rahvusvaheline kliima ja ideede levik.

Tunnustades Toynbee vaadet, mille kohaselt demokraatia on konkreetsele ühiskonnale sobiv alates teatavast arengujärgust, ent eeldades Toynbee' st erinevalt ja poole sajandi kogemuse võrra targem olles, et demokraatia on siiski universaalne, sobides ka mittelääne ühiskondadele, võib esitada sellest loogiliselt tulenevaid küsimusi. Esiteks, millal on siis ühiskond sel demokraatiaks sobival arenguetaapil? Kas eksisteerib mingi kuigivõrdki kvantifitseeritav näitaja, mille põhjal on võimalik väita, et ühiskond on seesmiselt "demokraatiaks küps"? Teiseks, kui selline ühiskonna jätkuvat muutumist eeldav "demokraatiaküpsuse" nivoo on olemas, kas siis on olemas ka ülemine nivoo, s. t. kas teatava aja pärast võib ühiskond muutuda ka "üle küpsenuks", demokraatia jaoks ebasobivaks, vajades enda ees seisvate põhiliste probleemide lahendamiseks täiustatud demokraatiat või koguni teistsugust valitsemisviisi?

Väidan, et neile küsimustele vastust otsides tuleb, erinevalt kõigist varasematest käsitlustest, analüüsida ühiskondade demograafilise ülemineku aega. Käesoleva teemat sissejuhatava essee eesmärgiks on näidata seost rahvastikuarengu ja demokraatia vahel ning sellise meetodikaga tehtava analüüsi võimalusi ja visandada ka mõned esialgsed tulemused. Täpsem analüüs nõuab töömahukat, keerulisemat ja suuremat esitlusruumi nõudvat uurimust.

¹ Uurimus on teostatud Eesti Teadusfondi grant nr. 6079 toel, Eesti Vabariigi Haridus- ja Teadusministeeriumi sihtteema nr. 0132703905 raames. Autor tänab Jüri Allikut, Kalev Katust, Allan Puuri ja Rein Taagepera väärtuslike kommentaaride ja soovitude eest.

² A. Toynbee. *A Study of History*. Oxford University Press, 1960, lk. 21.

³ Vt. nt. S. M. Lipset. *Some Social Requisites of Democracy*. – *American Political Science Review* 53 (1959); R. Putnam. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton University Press, 1993; A. Przeworski, M. Alvarez, J. A. Cheibub ja F. Limongi. *What makes democracies endure?* – *Journal of Democracy* 7. 1 (1996); S. P. Huntington. *The Clash of Civilisations and the Remaking a World Order*. Simon & Schuster, 1996; R. Inglehart. *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change in the Forty-Three Societies*. Princeton University Press, 1997; R. Inglehart. *Culture and Democracy*. – *Culture Matters: How Cultural Values Shape Human Progress*. By Lawrence E. Harrison and Samuel P. Huntington. Basic Books, 2000.

Demograafilise ülemineku ajastus

Teatavasti väidab demograafilise ülemineku teooria, et kõik ühiskonnad liiguvad eelmodernsest perioodist, millele on omane traditsiooniline taastetüüp suure sündimuse ja suremusega, modernsesse etappi ehk ratsionaalsesse taastetüüpi, mil nii sündimus kui ka suremus on madalad. Esimesena algas üleminek suremuse langusega 19. sajandi algul Lääne-Euroopas ja Põhja-Ameerikas. 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alguses jõudsid üleminekuetappi Ida- ja Lõuna-Euroopa riigid, 20. sajandi esimesel poolel Lõuna-Ameerika ja paljud Aasia riigid. Sajandi teisel poolel algas üleminek ülejäänud Aasias ja Aafrikas. Ülemineku käigus toimub rahvastikuplahvatus ja ränderevolutsioon.

Seni on need muutused ajanihkega toimunud eranditult kõigis ühiskondades, Prantsusmaast ja Inglismaast Venemaa, Hiina, Tšaadi ja Burkina Fasoni. Ülemineku lõpuna defineeritakse tavaliselt vastava ühiskonna rahvastiku kasvu stabiliseerimisega, arvestamata muidugi migratsiooni. Muutustesse ajaliselt hiljem haaratud ühiskonnad läbivad demograafilise ülemineku kiiremini. Kuigi ei ole olemas kahte riiki, kus ülemineku mudel oleks identne, kuna ülemineku igal etapil on väga palju erinevaid kombinatsioone abiellumusest, sündimusest, suremusest ja migratsioonist, ei kõiguta see ülemineku universaalsust. Erinevused võivad üleminekut kiirendada või aeglustada, migratsioon ja rahvastikuplahvatus võivad olla suuremad või väiksemad, kuid üleminek ise koos kõigi oma joontega on vältimatu. Rahvastikuteaduses on juba mõnikümmend aastat tagasi kujunenud ühine arusaam, et madal sündimus on alati iseloomulik moderniseerunud ühiskondadele.⁴

Kuigi demograafiline üleminek ehk seesuguse rahvastikukäitumise moderniseerumise reeglipärasus on tänapäeva demograafiateaduse selgroog, diskuteeritakse jätkuvalt selle üle, miks üleminek siiski toimub. Ükski teisenemise põhjuseks peetud hüpotees, vähemalt üksinda võetuna, ei ole üldaktsepteeritavaks saanud. Nii on näiteks selge, et üleminekut ei ole võimalik põhjendada ainuüksi majandusliku või sotsiaalse struktuuri muutustega, individualiseerumisega ega ka majandusliku jõukuse kasvuga.⁵ Pigem on tegemist kõigi muutuste kombineeritud mõjuga, kusjuures kesket rolli mängivad muutused väärtushinnangutes.

Demograafiline üleminek on niisiis tugevas seoses ka kodanliku mentaliteedi domineerimise hakkamisega, ühiskonna vastava sotsiaalse ja kultuurilise teisenemisega. Demograafilisest üleminekuprotsessist põhjustatud psühholoogiliste muudatustena väärivad traditsioonilise sugudevahelise tegevusjaotuse muutumise kõrval toonitamist fatalismi tõrjumine, aktiivse eluhoiaku omaksvõtmine, innovatsioonipotentsiaali suurenemine ja individualiseerumine. Pole vaja omada geeniuse kujutusvõimet väitmaks, et needsamad psühholoogilised muutused võiksid olla ka demokraatliku (oma)valitsemismehhanismi omaksvõtmise eeldusteks. Psühholoogide uuringud kinnitavad seda. Nii on Jüri Allik ja Anu Realo 42 riigi näitel veenvalt tõestanud, et eksisteerib selge positiivne seos kodanike individualismi ja sotsiaalse kapitali vahel. Riikides, kus inimesed usuvad, et “suuremat osa inimesi saab usaldada” ning kus nad kuuluvad rohkematesse erinevatesse vabatahtlikesse ühingutesse, on nad ka individualistlikumad.⁶ Ja ring on täis, sest psühholoog Pamela

⁴ W. P. Mauldin. Fertility and Population Growth. – International Encyclopedia of Population. Ed. J. A. Ross. Collier Macmillan, Canada, 1982, lk. 256–257.

⁵ Seda tõestas juba aastatel 1963–1979 Ansley Coale'i juhtimisel läbi viidud nn. Princetoni projekt, mille käigus uuriti sündimusülemineku põhjust Euroopas. Vt. The Decline of Fertility in Europe. The Revised Proceedings of a Conference on the Princeton European Fertility Project. Ed. Ansley J. Coale and Susan Cotts Watkins. Princeton University Press, 1986.

⁶ J. Allik, A. Realo. Individualism-Collectivism and Social Capital. – Journal of Cross-Cultural Psychology 35.1, 2004, lk. 15.

Paxton on tõestanud, et suurema sotsiaalse kapitaliga maad kalduvad olema demokraatlikumad.⁷

Seega, tuues kaasa individualismi, toob demograafiline üleminek kaasa ka demokraatiaküpsuse. Prantsusmaa ja USA olid riigid, kus sõnastati esimesena peamised kaasaegse demokraatia põhimõtted. Ning Prantsusmaa oli ka kõige varasema demograafilise ülemineku riik.

Vaadeldgem nüüd seost demograafilise ülemineku ajastuse ja demokraatliku valitsemisviisi vahel sündimuse – ühe demograafilise ülemineku kõige olulisema karakteristikuga – kaudu. Teadvustagem, et sündimuse määr (käesoleval juhul on kasutatud sündimuse üldkordajat) ei pruugi iseenesest olla põhjuslikult seotud ühiskonna “demokraatiaküpsusega”, küll aga fikseerib ta (kui paremat näitajat ei ole) ligikaudselt ühiskonna rahvastikuarengu etapi.⁸ Niisiis väidan, et kuigi ühiskonna seesmisel võimel tagada demokraatliku ühiskonnakorralduse toimimine ei ole ehk otsest seost sündimuse langusega teatava tasemeni, on eeldused, mis viivad sündimuse languse teatava tasemeni, ning eeldused, mis muudavad ühiskonna demokraatia toimimiseks küpseks, samad.

Diagrammi koostamiseks on kõik maailma üle poole miljoni elanikuga riigid 2003. aastal (kokku 161) jaotatud demokraatiateks, autokraatiateks ja nende vahevormiks – anokraatiateks –, tuginedes POLITY IV projekti definitsioonidele ja andmebaasidele.⁹ Need riigid on grupeeritud kolmeks võimalikult ühesuuruseks rühmaks sündimuse üldkordaja alusel.¹⁰ Esimese grupi riigid on demograafilise ülemineku läbinud, teise grupi riigid

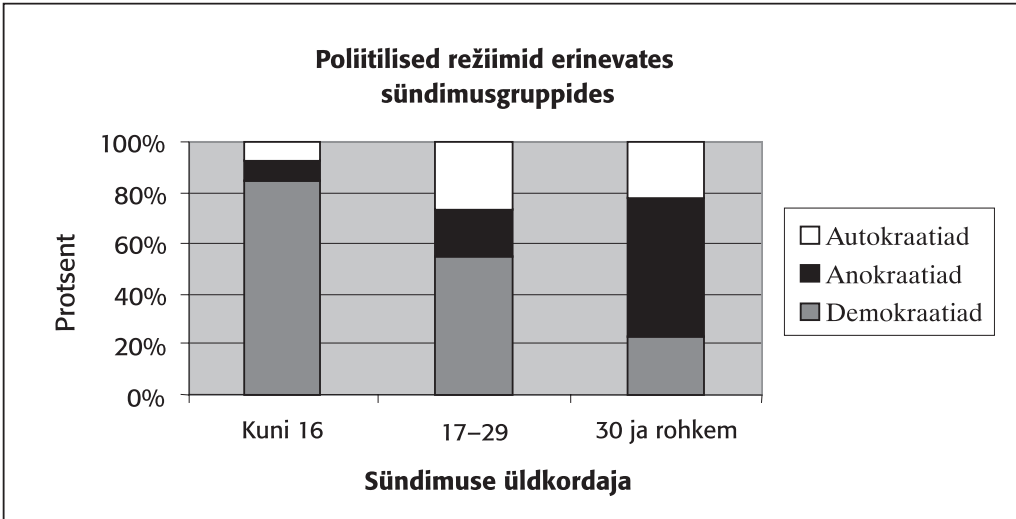
⁷ Vt. P. Paxton. Social capital and democracy: An interdependent relationship. – *American Sociological Review*, 67, 2002.

⁸ Täpsemini kui käesoleval juhul kasutatud sündimuse üldkordaja (elussünnid 1000 elaniku kohta aastas) fikseerivad demograafilise ülemineku etapi mitmed teised rahvastikuteaduses kasutatavad näitajad. Sündimuse üldkordaja kasutamine ei ole siinkohal metodoloogiliselt kõige korrektsem, ent kuna paremaid näitajaid ei ole käsitletavast ajaperioodist kaugeltki kõigi maade kohta, siis on see lihtsustamise huvides parema valiku puudumisel vältimatut. Siiski on selge, et sündimus väljendab demograafilise ülemineku faasi dünaamilisemalt kui suuremus.

⁹ Marylandi Ülikooli *Center for International Development and Conflict Management POLITY IV* projekt defineerib riikide valitsemisvormi demokraatlikkust või autokraatlikkust täidesaatva võimu kujunemise, avatuse ja kitsendatuse, kodanike poliitilise osaluse reguleerituse ning selle määra ja viisi alusel. Kokku hinnatakse 25 parameetrit. Tulemusena saadakse demokraatia ulatus skaalal 0 kuni 10 ja autokraatia ulatus skaalal 0 kuni -10. Summeerituna saadakse POLITY indeks. Riigid, kus see on 6 ja rohkem, on loetud demokraatlikeks, riigid, kus see on -6 ja vähem, autokraatlikeks. Riikides, kus riigikord ei ole täielikult autokraatlik ega ka täielikult demokraatlik, kõiguvad POLITY punktid -5 ja 5 vahel. Neid nimetatakse anokraatiateks (*Anocracies*), tegemist on pigem demokraatia ja autokraatia vahepealse kategooria kui kindla valitsemisvormiga. POLITY IV andmebaas sisaldab rahvusvaheliselt võrreldavaid andmeid kõigi rohkem kui ½ miljoni elanikuga riigi kohta aastatest 1800–2003. **Allikas:** POLITY IV kodulehekülj <http://www.cidcm.umd.edu/inscr/polity/> 14.11.2005. Siinses analüüsis ei ole kasutatud alternatiivset demokraatia mõõtesüsteemi Polyarchy. Essee kontseptsiooni seisukohalt ei ole see ka vajalik. Olgu siiski mainitud, et demograafilise ülemineku ja demokraatia seos on Polyarchy mõõtesüsteemi alusel isegi tugevam kui POLITY IV mõõtesüsteemi alusel.

¹⁰ Joonise koostamiseks ja edaspidi tekstis kasutatud sündimuse üldkordaja andmed on saadud järgmistest allikatest: kuni aastani 1950: *International Historical Statistics. Europe 1750–1993. Fourth Edition.* B. R. Mitchell. Macmillan Reference LTD, 1998, lk. 93–116; *International Historical Statistics. The Americas 1750–1993. Fourth Edition.* B. R. Mitchell. Macmillan Reference LTD, 1998, lk. 68–75; *International Historical Statistics. Africa, Asia & Oceania 1750–1993. Third Edition.* B. R. Mitchell. Macmillan Reference LTD 1998, lk. 69–78. Aastatel 1950–1997: *Demographic Yearbook, Historical supplement 1948–1997. 1st issue DYC-CD, data from 1948–1997. Estimates of mid-year population and vital statistics summary: 1948–1997.* lk. 1–209; Aasta 2003 – *CIA World Factbook.* <http://www.capitals.com/fields/2054.html> 3. 12. 2005. Sündimusstatistika muutub usaldusväärsemaks Euroopas 19. sajandi keskpaigast, mitte-Euroopa riikides valdavalt alles pärast Teist maailmasõda. Juhul kui väljaandes “*Demographic Yearbook, Historical supplement 1948–1997*” on esitatud paralleelsed andmed, on kasutatud ÜRO Rahvastikudivisjoni andmeid, mis on usaldusväärsemad.

on üleminekustaadiumis või selle suhteliselt hiljuti läbinud ning kolmanda grupi riigid on ülemineku alguses või sisenemata.¹¹

Seos valitsemisviisi ja sündimuse taseme vahel on täiesti ilmne, sama ilmne või veel suuremgi kui majandusliku jõukuse ja demokraatia vahel, mis on ammu tuntud. Seejuures väärib toonitamist, et POLITY kontseptsioonis on esindatud eelkõige demokraatia formaalne pool – institutsioonide ja protseduuride olemasolu, mille kaudu kodanikud saavad väljendada oma poolehoidu erinevatele poliitikatele ja poliitilistele liidritele, ning ka piirangud täidesaatva võimu tegevusele. Arvestades reaalseid kodanikuvabadusi *Freedom House*’i reitingu alusel, selguvad veel suuremad kontrastid: 2003. aastal on esimeses grupis riike, mille kodanikud on vabad, 74%, teises 36% ja kolmandas vaid 9%.¹² Veel suurem seos sündimuse ja demokraatia vahel ilmneb aga minevikunihkes sündimuse puhul. Nii on näiteks maailma 44 riigist, kus CBR 1968. aastal oli 25 või vähem, 2003. aastal POLITY arvestuses demokraatiad 40, anokraatiad 3 ja autokraatiad vaid 1 – Valgevene!

¹¹ **Sündimuse üldkordaja kuni 16:** Armeenia, Austraalia, Austria, Valgevene, Belgia, Bosnia ja Hertsegoviina, Bulgaaria, Kanada, Tšiili, Hiina, Horvaatia, Kuuba, Küpros, Tšehhi, Taani, Eesti, Soome, Prantsusmaa, Gruusia, Saksamaa, Kreeka, Ungari, Iirimaa, Itaalia, Jaapan, Lõuna-Korea, Läti, Leedu, Makedoonia, Mauritius, Moldova, Holland, Uus-Meremaa, Norra, Poola, Portugal, Katar, Rumeenia, Venemaa, Singapur, Slovakkia, Sloveenia, Hispaania, Sri Lanka, Rootsi, Šveits, Tai, Taiwan, Trinidad ja Tobago, Ukraina, Ühendkuningriik, USA ja Jugoslaavia. **Sündimuse üldkordaja 17–29:** Albaania, Alžeeria, Argentina, Aserbaidžaan, Bahrein, Boliivia, Botswana, Birma, Brasiilia, Kambodža, Kongo Vabariik, Kolumbia, Costa Rica, Dominikaani Vabariik, East Timor, Ecuador, Egiptus, El Salvador, Fidži, Filipiinid, Ghana, Guayana, India, Indoneesia, Iisrael, Iraan, Jamaica, Jordaania, Kasahstan, Põhja-Korea, Keenia, Kuveit, Kõrgõzstan, Liibanon, Lesotho, Liibüa, Lõuna-Aafrika, Malaisia, Mehhiko, Mongoolia, Maroko, Nicaragua, Panama, Peruu, Svaasimaa, Tuneesia, Türgi, Turkmeenia, Araabia Ühendemiraadid, Uruguay, Usbekistan, Venezuela ja Vietnam. **Sündimuse üldkordaja 30 ja rohkem:** Afganistan, Angola, Bangladesh, Benin, Bhutan, Burkina Faso, Burundi, Kamerun, Kesk-Aafrika Vabariik, Tšaad, Comoros, Congo Demokraatlik Vabariik, Cote d’Ivoire, Džibuuti, Ekvatoriaal-Guinea, Eritrea, Etioopia, Gambia, Gabon, Guatemala, Guinea, Guinea-Bissau, Haiti, Honduras, Iraak, Laos, Libeeria, Madagaskar, Malawi, Mali, Mauritaania, Mosambiik, Namiibia, Nepal, Niger, Nigeeria, Omaan, Pakistan, Paapua Uus Guinea, Paraguay, Rwanda, Saudi-Araabia, Senegal, Solomoni saared, Sierra Leone, Somalia, Sudaan, Süüria, Tansaania, Tadžikistan, Togo, Uganda, Jeemen, Zambia, Zimbabve.

¹² Paraku on *Freedom House*’i reitingut arvestatud alles 1972. aastast.

Esiialgu võib ehk veel küsida, kas seos ei ole vastupidine – kas hoopis demokraatia ei alanda sündimust? Vastuväiteks arvukaid näiteid puudu ei ole. Rumeenias, Bulgaarias, Jugoslaavias ja Venemaal langes sündimus Esimese maailmasõja järel ja Teise maailmasõja järgsel kahel kümnendil ning Albaanias, Kuubas, Kataris, Araabia Ühendemiraatides, Bahreinis ja Kuveidis viimase poole sajandi vältel sellest hoolimata, et neis riikides valitseti, oli enne sündimuse langust valitsetud ja osades riikides valitsetakse tänini autoritaarselt. Eestis ja Lätis, Vene impeeriumi äärealal, algas sündimuse langus juba 1850. aastatel.¹³ Sel ajal oli Vene impeeriumi näol tegemist poolfeodaalse riigiga. Tööstuspöore algas alles pool sajandit hiljem.

Siiski ei ole uurimuse sellel etapil alust väita, et teisesuunaline mõju puuduks täielikult. Näiteks 1953. aastal sündis nii kommunistlikus Põhja-Koreas kui ka mittekommunistlikus Lõuna-Koreas 37 last 1000 elaniku kohta. 2003. aastal oli aga sündimuse üldkordaja Põhja-Koreas vähenenud 18-ni, aga Lõuna-Koreas 13-ni. Järsk lahkumine sündimuse liikumises toimus 1960. aastate keskpaigas, mil Lõuna-Korea kodanikud olid juba kogenud teatavat režiimi liberaliseerimist. Osalt püsis kommunistlikes riikides sündimus kõrgemal tasemel lihtsalt kontratseptiivide halva kättesaadavuse tõttu. Kuid pole välistatud ka, et demograafiline üleminek tervikuna oli aeglasem. Eric Hobsbawm on tabavalt märganud, et kommunism käivitas tegelikult konservatiivsed jõud. Kui ta asuski muutma mitmeid eluvaldkondi – riigivõimu, omandisuhteid, majandusstruktuuri jms. –, siis külmutati samal ajal muud valdkonnad revolutsioonieelsel kujul või vähemalt kaitsti neid kapitalistlikus maailmas toimuvate muutuste pideva ja universaalse õõnestustöö eest.¹⁴

Esimeste demokraatiate tekkimine on kahtlemata soodsate juhuste kokkulangemine. Kuid mitte ainult. POLITY mõõtesüsteemi järgi on maailma vanim demokraatia USA. Need mehed ja naised, kes 18. sajandiks Euroopast Uude Maailma omale uut kodu rajama olid läinud, olid keskmisest lääneeurooplasest rohkem moderniseerunud.¹⁵ Nad olid täis eneseusku ning leidnud, et nende eneseteostus sõltub neist endast. See on mõtlemine, mis lubas neil oma senist elukeskkonda vahetada. Samasugune mõtlemine on vajalik ka demokraatia toimimiseks.

19. sajandi keskpaigaks oli POLITY mõõtesüsteemi järgi lisaks USA-le tekkinud veel kolm demokraatlikku riiki – Prantsusmaa, Belgia ja Šveits. Need kolm riiki olid ka varaseima demograafilise ülemineku algusega riigid Euroopas. Belgias ja Šveitsis jäigi demokraatia kestma.

20. sajandi algul oli demokraatlike riikide arv suurenenud 11-le: Ameerika mandrilt ka valdavalt iiri, prantsuse, inglise ja šoti immigrantidega asustatud Kanada, kus 1867. aastal saavutati dominiooni staatus, ja valdavalt Hispaania päritolu immigrantidega asustatud Costa Rica, Euroopas olid POLITY järgi demokraatlikeks riikideks Ühendkuningriik, Belgia, Prantsusmaa, Šveits, Norra, Hispaania ja Kreeka. Lõunapoolkeralt Euroopa kolonistidega Uus-Meremaa. Demokraatia jäi püsima varasema demograafilise ülemineku riikides. Kreeka kaotas selle uuesti 1915. ja Hispaania 1923. aastal, ning pärast selle ennistamist vabariiklaste poolt uuesti 1939. aastal Franco võimuletulekuga. Erandiks on Costa Rica, kus suudetigi demokraatia säilitada, sündimus hakkas aga langema alles sajand hiljem, 1960. aastatel.

¹³ K. Katus. Post-transitional fertility development: new perspectives introduced by Central and East European nations. – Population of Central and Eastern Europe. Challenges and Opportunities. European Population Conference. Warsaw, 26–30 August 2003, lk. 118.

¹⁴ E. Hobsbawm. Äärmuste ajastu. Lühike 20. sajand 1914–1991. Varrak, Tallinn, 2002, lk. 212.

¹⁵ USAs on sündimus tugevasti mõjutatud ulatuslikust immigratsioonist. Kuna immigrantide põhiosa moodustasid nooremad isikud, mõjus see sündimuse üldkordajat suurendavalt. Andmed mitmendat põlvkonda USA-s elanud ameeriklaste sündimuse kohta 19. sajandil puuduvad. Igatahes ei saanud nende sündimus olla suurem kui päritoluriikides, seega pidi olema suhteliselt madal.

20. sajandil demokraatia võidukäik kiirenes. 1925. aastal oli POLITY arvestuses 22 demokraatlikku riiki, 1950. aastal 23, 1975. aastal 38 ja 1988. aastal 46. Tõeline demokraatiabuim saabus aga pärast Nõukogude Liidu ja kommunistliku idabloki kokkuvõrsemist. Nõukogude Liit oli demokraatia arengut selgelt pidurdanud mitte ainult Euroopa regioonis, vaid kogu maailmas. 1995. aastal oli maailmas juba 77 ja 2003. aastal 84 demokraatlikku riiki.

Kui lähtuda teesist, et demokraatia on demograafilise üleminekuga seoses ja viimane on vääramatu, tuleks lihtsalt hakata välja arvutama aega, mil kogu maailm demokraatlik on. Paraku on asjad märksa keerulisemad.

Demokraatliku valitsemisviisi kasutuselevõtmine on konkreetsetes ühiskonnas konkreetset ajal lisaks seesmisele “demokraatiaküpsusele” mõjutatud veel väga paljudest teguritest, neist kaks olulisemat näivad olevat institutsionaalne inertus ja välismõjud. Kui ühiskond jõuab seesmiselt faasi, kus ta on “demokraatiaküps”, ei tähenda see ju kaugelki, et demokraatlik valitsemisviis selles ühiskonnas kohe kehtestuks. Kui näiteks Portugal muutus Teise maailmasõja järgsetel kümnenditel demokraatia toimimiseks piisavalt modernseks ühiskonnaks, ei tähendanud see, et diktaator António de Oliveira Salazar oleks tõtanud režiimi muutma. Või vastupidi – demokraatia võib ebasoodsate tingimuste korral kokku variseda ka “demokraatiaküpsetes” ühiskondades. Kuigi Eesti ühiskond oli 1930. aastate alguses demograafiliste näitajate järgi sama “demokraatiaküps” kui näiteks Rootsi ja Taani, kujunes siin ülliränga majanduskriisi taustal sisepoliitiline segadus, mida kasutades Konstantin Päts ja Johan Laidoner viisid 1934. aastal riigi ebademokraatlikule kursile.

Oluline on ka välismõju. Pärast Teist maailmasõda olid näiteks Tšehhoslovakkia, Ungari ja Ida-Saksamaa seesmiselt ammu “demokraatiaküpsed”, ning veel paljud idablokki kuulunud riigid said nendeks 1940.–1970. aastatel, kuid kuna ebademokraatlik Nõukogude Liit neis riikides domineeris või okupeeris nad pärast Teist maailmasõda, siis leidis nende ühiskondade seesmine valmisolek väljundi alles seejärel, kui kogu kommunistlik blokk oli kokku varisenud.

Teisesuunalise näite võib tuua USA mõjust Ladina-Ameerika riikidele. Kõige eredam juhus on ilmselt juba eelpool mainitud Costa Rica. Kuid ka Jamaica oli 2003. aastaks olnud POLITY järgi juba 44 aastat demokraatiat, sündimus hakkas langema aga alles 1970. aastatest; Trinidadis oli demokraatia kestnud 41, Venezuelas 45 aastat ning Kolumbias aastatel 1867–1885 ja uuesti alates 1957. aastast, sündimuse üldkordaja hakkas neis riikides langema aga alles 1960.–1970. aastatest.

Niisiis, tulenevalt teistest teguritest, mis on demokraatia reaalseks kehtestamiseks vajalikud, ei saa ühtegi üksiküleminekut demokraatiale ennustada ainuüksi sündimuse taseme järgi. See oleks võimalik siis, kui valitsemisinstitutsioonid oleksid täiesti paindlikud ja välismõju neile puuduks.

Teistpidi prognoosimine on aga tänuväärsem, vähemalt teataval määral on võimalik ennustada demokraatiade vastupidavust. Kuni 2003. aastani on maailma ajaloos vastavalt POLITY arvestusele toimunud kokku 142 üleminekut demokraatiale. Nende hulgas on autokraatiaks kokku varisemise või anokraatiaks degenerereerumise juhtumeid 61, seejuures kahes riigis, kus sündimuse üldkordaja oli demokraatia kehtestamise aastal alla 20. Tegemist on Venemaaga 1993. aastal ning Valgevenega 1995. aastal. Ehkki Venemaa taastas 2000. aastal POLITY arvestuses demokraatia, on *Freedom House*’i reiting neis riikides madal ning viimasel aastal isegi halvenenud.¹⁶ Neid kahte maad on pikaajalisele kommunistlikule režiimile lisaks räsitud ühiskonna varanduslikult teravalt polariseerinud ja nõrgukese keskklassi hävitanud suur inflatsioon, nad on varasema demokraatia kogemusest,

¹⁶ A. Puddington, A. Piano. Worrisome Signs, Modest Shifts. – *Journal of Democracy* 16.1 (2005), lk. 103.

Venemaa sõdib Tšetšeenias. Seega on muud tingimused demokraatiaks neis erakordselt ebasoodsad. Need riigid ongi suured erandid. Kõikidel teistel juhtudel (kokku 31 riigis), kui demokraatia kehtestati siis, kui sündimuse üldkordaja oli 20 või vähem, on see ka püsima jäänud. Irimaast 1921. aastal kuni Sri Lankani 2001. aastal.

Kokku 36 juhul toimus demokraatiale üleminek sellises riigis, kus sündimuse üldkordaja oli 21 ja 30 vahel. Neist 20 juhul ehk üle poolte juhtudest jäi demokraatia ka püsima. 73 korral toimus üleminek riigis, kus sündimuse üldkordaja oli 31 ja rohkem. Neist on seni demokraatlikuks jäänud vaid 33, s. t. 45%. Niisiis on võimalik üldistada, et kui demokraatia kehtestatakse riigis, kus sündimuse üldkordaja on kuni 20, jääb demokraatia väga suure tõenäosusega püsima, riigis, kus sündimuse üldkordaja 21 ja 30 vahel, on püsijäämise tõenäosus suurem kui hukkumine, ning kui üle 30, siis on demokraatia kokkuvarisemise tõenäosus paraku suurem kui kestmajäämine. Riikides aga, kus sündimuse üldkordaja oli demokraatia kehtestamise aastal 40 ja rohkem (43 juhtumit), on 2005. aasta alguseks säilitanud selle vaid 12 ehk 28%.

Suuremateks positiivseteks eranditeks on juba korduvalt mainitud Costa Rica ja Kolumbia, ning hilisemast minevikust Benin 1991. aastast (sündimuse üldkordaja 1991. aastal 47), Mali ja Madagaskar 1992. aastast (sündimuse üldkordaja vastavalt 50 ja 44) ning Mosambiik 1994. aastast (45). Niisiis, kui USA-d tuleb kiita uste avamise eest demokraatlikku valitsemiskorraldusse ning nende uste eduka lahtihoidmise eest demokraatlikku maailma kahe sajandi vältel, siis nimetatud riike peab tunnustama demokraatia sisseviimise eest ühiskonna veel madalamal moderniseerituse tasandil, kui olid omal ajal USA ja Lääne-Euroopa riigid.

Ent kuigi maailm moderniseerub ja demokratiseerub, on praeguse seisuga veel kindlasti palju ruumi tagasilöökideks. Mõne mõjuka riigi autoritaarseks muutumine võib tekitada dominoefekti hilise rahvastikuarenguga (s. t. seemiselt vähe moderniseeritud) riikides, kus demokraatia eeldused on nõrgad. Nii nagu Kolmandale Maailmale mõjus Nõukogude Liit.

Demokraatia seebimullid, autoritaarsuse jäätükid ja muutuste eriuheaegsus

Järgnevalt määratlegemgi äärmused tänase seisuga ehk riigid, mis üldisest seaduspärasusest rohkem hälbevad – nii need, kus ühiskonna valmisolek demokraatiaks ei ole suur, kuid ometi demokraatia kehtib (demokraatia seebimullid), kui ka need, kus ühiskond on valmis, ent demokraatiat ei ole (autokraatia jäätükid).

Ülaloodud graafiku kolmanda grupi (sündimuse üldkordaja 30 ja rohkem) demokraatlikud riigid ehk rahvastiku käitumise näitajate järgi veel mitte väga “demokraatiaküpsed” ühiskonnad on 2003. aasta seisuga Bangladesh ja Paraguay (30), Paapua Uus Guinea (31), Honduras (32), Namiibia (34), Guatemala (35), Senegal (36), Mosambiik (38), Madagaskar (42), Benin (46) ja Mali (48).

Peale suure sündimuse ning demokraatia on neil vähe ühist. Need ühiskonnad tunnustavad erinevaid religioone, neil on erinevad endised emamaad (seega ka erinevad kultuurimõjud). Erinev on rahvuslik rikkus: nende seas on valdavalt küll maailma vaesemad riigid, nagu Mosambiik, kuid ka suhteliselt keskmise *per capita* sissetulekuga riike, nagu Paraguay. Näib, et mingit “demokraatiarohtu” – ühist omadust, miks just need riigid on nii varases rahvastikuülemineku staadiumis võtnud omaks demokraatia, ei ole võimalik leida.

Vaadeldes nende riikide *Freedom House*’i reitingut, selgub siiski, et suurem osa neist riikidest on liigitatud vaid osaliselt vabade hulka. Vabadeks riikideks on üksnes Paapua Uus Guinea, Namiibia, Senegal, Benin ja Mali. Seega on vähemalt osaliselt nimetatud Ladina-Ameerika riikide ja Bangladeshhi puhul tegemist POLITY “seebimulliga” – neis

riikides on demokraatia kujundamisel tugevasti arenguruumi ning tõelisteks eranditeks saab lugeda Paapua Uus Guinead, Namiibiat, Senegali, Benini ja Malit. Neist Paapua Uus Guineas on demograafiline üleminek jõudnud üsna kaugele.

Robert Pinkney väitel naudib suurem osa autoritarismist vabanenud Kolmanda Maa- ilma riike vaid liberaalse demokraatia moondevorme – “formaalset demokraatiat”, mille puhul demokraatlikud seadused eksisteerivad ainult paberil, või “valimisdemokraatiat”, mille olemasolul kodanikud saavad küll valimistel hääletada, kuid valimiste vaheajal on neil vähe võimalusi poliitikat mõjutada.¹⁷ Käesolevast teooriast kasvab loogiliselt välja hüpotees, et just neis demokraatlikes riikides, kus rahvastiku üleminek ei ole veel kaugele jõudnud, kaldub demokraatia moonduma. Autoriteetsed analüüsid kalduvad seda ka kinnitama.¹⁸ Igatahes vääriks rahvastiku ülemineku varases faasis olevate demokraatlike riikide demokraatia tegelik toimimine eraldi uurimust.

Demokraatia hoidmine neis varase ülemineku faasis olevates riikides on raske, ent demokraatia kokkuvarisemine ei ole siiski kaugeltki vältimatu. Seega oleks praeguses uurimisstaadiumis ekslik või vähemalt ennatlik väita, et varases demokraatliku ülemineku faasis olevates riikides ei tulekski demokraatlikku valitsemiskorda üritada kehtestada. Ei ole tõendeid, et demokraatia saavutamine seesiselt demokraatiaks “mitteküpsetes” riikides oleks nimetatud riikidele mingil viisil kahjulik, pigem on tõendeid selle kohta, et demokraatia kiirendab ühiskonna seesmist moderniseerumist. Näiteks Kolumbias, kus veel praegu on sündimus suhteliselt madal (sündimuse üldkordaja 22), on demokraatiat suudetud hoida alates 1957. aastast, mil sündimus oli peaaegu niisama kõrge kui täna Malis. Kuigi Kolumbiat tuntakse korrumppeerunud narkomaffiariigina, ei pruugi see olla põhjustatud demokraatiast. Teisalt demonstreerib juhtum Kolumbia või ka Boliiviaga, kus endist presidenti süüdistatakse genotsiidis, et kui ühiskond ei ole seesiselt moderniseerunud, siis ei anna demokraatia seda efekti, miks teda õieti autokraatiale eelistatakse – ta ei taga riigivõimu õiglast ja läbipaistvat toimimist kogu ühiskonna huvides, s. t. demokraatlike hoiakute seesmist omaksvõtmist nii eliidi kui ka kodanike poolt. Sama kehtib ka Tansaania ja eriti POLITY arvestuses lausa hiilgava reitinguga (8) Keenia kohta, kus demokraatlik ühiskonnakord ei ole suutnud demokraatlike hoiakuid tagada ning kust analüütikute arvates pole välistatud Al Qaida´le terroristide värbamine tulevikus.¹⁹

Kui “demokraatia seebimullid” näivad vähemalt esmapilgul olevat tekkinud juhuslikult või siis tugevate välistegurite mõjul ning nende alusel ei ole võimalik leida imerohtu, mis vähemmoderniseerunud riikide demokraatiat edendaks, siis “autokraatia jäätükkide” kujunemise põhjused on selgemalt määratletavad.

Diagrammi esimeses riikide grupis (sündimuse üldkordaja 16 ja vähem), kus käesoleva teooria loogika kohaselt peaksid olema vaid demokraatlikud riigid, oli 2003. aastal siiski neli autokraatiat – Valgevene, Hiina, Kuuba ja Katar –, kolm anokraatiat – Armeenia, Gruusia ja Singapur – ning joonisel nende hulka liigitatud määratlemata staatusega Bosnia ja Hertsego-

¹⁷ R. Pinkney. *Democracy in the Third World*. Second Edition. Lynne Rienner Publishers, Inc, 2003, lk. 16

¹⁸ Vt. nt. Z. K. Smith. *Mali´s Decade of Democracy*. – *Journal of Democracy* 12 (3) 2001, lk. 73–79; L. Wantchekon. *Clientelism and Voting Behaviour. Evidence from a Field Experiment in Benin*. – *World Politics* 55 (3) 2003, lk. 399–422. Adam Przeworski jt. on oma klassikalises uurimuses 135 riigi põhjal ajavahemikul 1950–1990 analüüsinud demokraatiate ellujäämis- ja hukkumisvõimalusi ning leidnud, et riik, kus valitseb demokraatia ka järgmisel aastal, peaks olema jõukas, seal peab valitsema mõõduka inflatsiooniga majanduskasv, sissetulekute ebavõrdsus peab vähenema ning valitsema peavad parlamentaarsed institutsioonid: A. Przeworski, M. Alvarez, J. A. Cheibub ja F. Limongi. *What makes democracies endure?* – *Journal of Democracy*, 7. 1 (1996), lk. 39. Kui vaadelda neid tunnuseid nimetatud “demokraatia seebimullides”, siis selgub, et demokraatia jätkusuutlikkus neis on vähene. Teisisõnu, politoloogiateaduse alusel tehtud prognoos kattub esitatud teooria alusel tehtud prognoosiga.

¹⁹ W. Rosenau. *Al Qaida Recruitment Trends in Kenya and Tanzania*. – *Studies in Conflict and Terrorism*, vol. 28. 1 (2005), lk. 1; 8.

viina. 2004. ja 2005. aastal on mõningaid positiivseid nihkeid toimunud Gruusias ning Bosnias ja Hertsegoviinas, samuti Kataris. Hiinas, Kuubas ja Singapuris on olukord sama, Armeenias ja Valgevenes koguni halvenenud. “Autokraatia jäätükkidest” on kahtlemata huvipakkuvaim Hiina, ja mitte ainult oma suuruse ja sellest tuleneva mõju tõttu, vaid ka katse tõttu ühitada kommunistlikku valitsemisrežiimi ning turumajandust. Üldiselt on aga loetletud riikide näol täiesti selgelt tegemist kommunistliku bloki jäänuk- või postriikidega, välja arvatud Katar ja Singapur. Käesoleva teooriaga haakuvalt tuleb aga mainida, et teiste nimetatud grupi riikidega võrreldes on siiski tegemist riikidega, kus sündimus on langenud suhteliselt hiljuti.

Endise kommunistliku bloki endine eliit ja valdavalt endise eliidi alusel genereerunud uus eliit on muutuste pidurdajaks, sest demokraatia võib neile tähendada võimu kaotust. Venemaal demonstreerib rahvastikuarengu tase ühiskonna moderniseeritust, ent viimastel aastatel tõmbavad järjest tähelepanu ebademokraatlikud tendentsid. Murelikkust Venemaa arengute osas võib lisada võrdlus kahe maailmasõja vahelise Eesti, Läti, Austria ja Saksamaaga, kus analoogselt Venemaaga oli ühiskond küll modernne, ent puudus demokraatiakogemus ning rahvuslik rikkus oli eelnenud ümberjagamise (Eestis, Lätis, Austrias ja Saksamaal oli selleks 1920. aastate alguse hüperinflatsioon) käigus siirdunud teistele omanikele. Kui saabusid täiendavad majandusraskused ja sisepoliitiline segadus, hukkuski neis riikides demokraatia.

Üldiselt võib aga suure hulga erandeid kõrvale jättes väga jämedaks esialgseks seaduspärasuseks sõnastada, et riikides, kus sündimuse üldkordaja on alla 20 ning ei ole demokraatiat, on poliitiline eliit ühiskonna arengut pidurdav tegur, kus aga üle 40 ning juba eksisteerib demokraatlik korraldus, on ühiskonna moderniseerituse tase vähene ning riiki ähvardab demokraatia kaotus.

Kahtlemata oli kommunistlike režiimide kujunemine 20. sajandi esimesel poolel hälbeks ühiskondade loomulikul liikumisel demokraatiale, mis, nagu eelnevast nähtub, moonutab tugevasti seda kogenud ühiskondade valitsemisviisi seniajani. Üldiselt aga näib 2005. aasta seisuga pigem, et too erandkäitumine kaldub siiski naasma arengu loomulikku sängi: POLITY järgi on esimeses grupis 2005. aastal tervelt 11 vaba ja demokraatlikku riiki, kus alles 1980. aastatel valitses kommunistlik režiim.

21. sajandi alguse maailma suurprobleem on sõjakas islamiäärmuslus. Moslemiriikide seesmine moderniseerumine toimub sarnaselt teistegi riikidega, küsimus võib vaid olla tempos. Niisiis on islamiriikide puhul põhiküsimus see, kas ja kui palju islamiriikide eliit pidurdab demokratiseerumist, ning edasi, kas islamiriikide puhul on põhjust karta samasugust hälvet autokraatia suunas, nagu tekitas kommunism? Teatavasti peeti ju veel mõnikümmend aastat tagasi ka ladina katoliku kultuuri demokraatiale sobimatuks, täna aga, vaadeldes nende riikide demokratiseerumist rahvastikuarengu skaalal, võib täie kindlusega väita, et ebasobiv oli pigem vastavate riikide (Hispaania, Portugal ning Latiina-Ameerika riigid) rahvastikuarengu staadium. Ehk on ka moslemiriikide autoritaarsus näiline, põhjustatud muudatuste eriuheaegsusest (samasuguste muudatuste toimumisest erineval ajal), sellest, et moslemiriikide rahvastikuareng ei ole veel Euroopa ja Euroopa siirderiikide tasemele jõudnud? Vastuseks analüüsigem, kas moslemiriikide asend demokraatia-autoritaarsuse skaalal on vastavuses nende asendiga rahvastikuarengu skaalal.

“Autokraatia jäätükkide” (riigid, kus sündimuse üldkordaja on 16 või vähem, kuid demokraatiat ei ole) hulgas on tõepoolest ainult üks islamiriik, Katar. Islamiriike on kõige rohkem – 20 – diagrammi teise grupi riikide (sündimuse üldkordaja 17–29) hulgas.²⁰ Selle

²⁰ **Teise grupi islamiriigid:** Alžeeria, Bahrein, Egiptus, Indoneesia, Iraan, Jordaania, Kuveit, Liibanon, Liibüa, Malaisia, Maroko, Tuneesia, Türgi, Araabia Ühendemiraadid, Albaania, Aserbaidžaan, Kasahstan, Kõrgõzstan, Turkmeenia, Usbekistan.

grupi islamiriikide keskmine POLITY indeks 2003. aastal on $-2,9$, teistel riikidel (kokku 33) aga 5,6! Sündimuse üldkordaja võrreldud riikide rühmades on sama, mitteislamiriikides isegi keskmiselt mõnevõrra kõrgem. Tõsi, moslemiriikide grupis on suhteliselt rohkem (6) postkommunistlikke riike kui teiste hulgas (4). Mittemoslemiriikide hulgas on ka Ladina-Ameerika riigid, kus on tugev USA mõju. Kuid üldjäreldest muudab see vähe. Islamiriigid on tugevasti autoritaarsemad ka rahvastikuarengu eriuheaegsuse skaalal, s. t. autoritaarsemad, kui Lääne-Euroopa riigid olid samas rahvastikuarengu staadiumis.

Veel täpsema vastuse esitatud küsimusele saame analüüsides Aasia riikide arengut kogu Teise maailmasõja järgsel perioodil. Just sel ajal on suurem osa Aasia riike olnud kiires rahvastiku üleminekuetapis. Vaadeldes seost demokraatia (POLITY indeks) ning sündimuse vahel Aasia islami- ning mitteislamiriikides Teise maailmasõja järgsel perioodil, jättes kommunistlikud ja postkommunistlikud riigid arvestusest välja, selgub, et Aasia mittemoslemiriikides on demograafiline üleminek ehk ühiskonna seesmine moderniseerumine suhteliselt tugevasti mõjutanud demokraatia omaksvõtmist (korrelatsioonikoefitsient sündimuse üldkordaja ja POLITY indeksi vahel $-0,47$), moslemiriikides aga vastav seos peaaegu puudub (korrelatsioonikoefitsient $-0,18$).²¹

Niisiis näitavad andmed, et islamiriigid eristuvad üldisest mustrist, demokraatia ei saabu neis koos moderniseerumisega. Rahvastikuarengu ja ühiskondade poliitilise käitumise arvestamine eriuheaegsuse skaalal tõendab, et islamiriigid on teisel teel, õigemini teise tee alguses.

Kuid selles teises teotsas on olnud muudki ühiskonnad. Nimelt, seostades demograafilise ülemineku etappe ühiskondade poliitilise käitumisega, näib, et tugevamad sotsiaalpsühholoogilised käärimised on omased kõikidele ühiskondadele siis, kui nad on teatavas rahvastikuülemineku staadiumis. Just selles staadiumis, kus suurem osa islamit tunnustavaid ühiskondi on täna. Euroopa võis sellises käärimisetapis olla 19. sajandi teisest poolest kuni 20. sajandi keskpaigani, mil tekkisid vabale ühiskonnale alternatiivsed ideoloogiad kommunism ja fašism ning sõditi kompromissitult kaks maailmasõda, USA 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses. Ehk võib seda ajajärku, kus demograafiline üleminek on etapis, mil sündimuse üldkordaja on ca 20–35, pidada ühiskondade otsingueaks, kui teatavate ebasoodsate tingimuste korral asendub fatalism mitte eneseusalduse ja individuaalsusega, vaid ideoloogilise, rahvusliku või religioosse fanatismiga. Lisaks on tegemist ka puberteedieaga otseses mõttes, sest rahvastik ongi noor.²² Nii näib, et kommunistliku Venemaa agressiivsus ja fanatism aastatel 1920–1950, kommunistliku Hiina agressiivsus ja fanatism aastatel 1940–1970, Ladina-Ameerika riigipöörded aastatel 1930–1980 või ka islami suitsiiditerrorism 20. sajandi lõpul ja 21. sajandi algul võivad kõik vähemalt osalt olla ühe ja sama seaduspärasuse eriuheaegsed viljad. Tänapäev Eestis kodanikul on end ehk raske samastada oma rahvuskaaslastega, kes 20. sajandi alguses idee nimel riskisid seina äärde sattumisega ja sinna sattununa ikka “Elagu Kommuuna!” hüüdsid. Asjakohaselt, sest need olidki teise hoiakuga inimesed. 21. sajandi algusest võrdlusi otsides sarnanevad nad rohkem pommivõid kandvatele islamifanaatikutele kui eestlastele.

²¹ **Aasia kommunistlikud ja postkommunistlikud riigid:** Turkmeenia, Tadžikistan, Kõrgõzstan, Usbekistan, Kasahstan, Hiina, Mongoolia, Põhja-Korea, Kambodža, Vietnam, Armeenia, Gruusia ja Aserbaidžaan. **Aasia islamiriigid:** Iraan, Türgi, Iraak, Egiptus, Süüria, Jordaania, Saudi Araabia, Jeemen, Kuveit, Bahrein, Katar, Araabia Ühendemiraadid, Omaan, Afganistan, Bhutan, Pakistan, Bangladesh, Malaisia ja Indoneesia. **Aasia mitteislamiriigid:** Iisrael, Taiwan, Lõuna-Korea, Jaapan, India, Birma, Sri Lanka, Nepal, Tai, Laos, Singapur, Filipiinid, Ida-Timor ja Küpros. Korrelatsioonikoefitsient on arvestatud aastatel 1953–2003 viie aasta pikkuse sammuga, s. t. aastatel 1953, 1958, 1963 jne. Vastavad aastad on valitud seetõttu, et nendel on sündimust hinnanud ÜRO Rahvastikudivisjon, seega on need andmed täpsemad.

²² Rahvastikuteadlastest on rahvastiku keskmise vanuse ja poliitilise käitumise vahelisele seosele osundanud Howard Wriggins. (Youth Cohorts, Population Growth and Political Outcomes. – IIASA Working Papers 1989, nr. 43.)

Ja kui mitte jätta traditsiooniliselt osundamata Samuel Huntingtoni, siis tuleb tema mõttekäiku islami veristest piiridest ajaliselt ja ruumiliselt laiendada. Nimelt olid verised ka Euroopa riikide piirid 20. sajandi alguses, siis, kui need ühiskonnad olid ligikaudu samasuguses rahvastikuülemineku staadiumis kui moslemiühiskonnad täna.

21. sajandi alguses on oluline, et selles ühiskonna identiteediotsingute puberteedieas ei kujuneks islamiriikide blokk, kes käiks omaette arenguteed pidi demokraatiast kaugemale. Mis võiks olla sarnane USA-d ähvardanud mingisuguse “orjandusliku demokraatia” vormi ning Venemaal reaalselt kujunenud kommunismiga.

USA president George W. Bush toonitas oma iga-aastases poliitika põhisuundi käsitlevas kõnes läinud aasta veebruaris, et USA toetab Saudi Araabia ja Egiptuse liikumist demokraatia suunas: “Saudi Araabia valitsus võib näidata oma liidripositsiooni regioonis, laiendades rahva rolli oma tuleviku kujundamisel. Võimas ja uhke Egiptus, kes näitas Lähis-Idas teed rahu suunas, võib nüüd näidata ka teed demokraatia suunas.”

Egiptuse (sündimuse üldkordaja 24) toetamine demokraatia teele asumisel on kahtlemata õigeaegne. Saudi Araabia (37) ühiskonna demokraatiavõime on aga selle riigi rikkusest hoolimata väiksem. Ka Iraagi (34) veebruarivalimiste järgne rahutuste jätkumine ja raskused Afganistani (41) ülesehitamisel demokraatliku riigina kajastavad seemise demokraatiaküpsuse vajakajäämisi. Samuti oli Vietnamis 1960.–1970. aastatel (sündimuse üldkordaja 1963. aastal 41) veel vara loota, et vietnamlased oskaks kõrgelt hinnata demokraatlikke väärtusi. Sama suur sündimus oli muide Afganistanis 2003. aastal.

Millega ei taheta loomulikult öelda, et vägivaldsete türannide võimu saaks heaks kiita. Pigem tuleb selle “mitteheakskiitmise” käigus vältida samme, mis võiksid autoritaarselt valitsevatele ühiskondadele näida mitte niivõrd demokraatia omaksvõtmist soodustavana, kui võrd ründena nende identiteedi ja väärikuse vastu. Sest välissurvet demokraatia kehtestamiseks võivad nende riikide kodanikud käsitleda agressioonina. Nagu kord Vene talupojad ajasid hangudega minema Moskvast taganevaid külmuvaid Napoleoni ohvitseri, kellest mõni oli arvanud, et on tulnud neidsamu talupoegi pärisorjusest vabastama. Aeg oli selleks liiga varajane. Mitte aasta-aeg. Prantslased olid tulnud 50, aga ka võib-olla 100 aastat liiga vara.

Väljakutse vanadele demokraatiamaadele

Vaba ühiskond osutus arenguvõimelisemaks ja jätkusuutlikumaks kui kommunism. Võistluse kommunismiga võitis vaba ühiskond just oma paindlikkuse ja dünaamilisusega – võimega kodanike ootustele paremini vastata.

Larry Diamond väidab oma suurepärases, demokraatiate ja autokraatiate jõuvahekordi analüüsisivas essees, et kätte on jõudnud ajaloo pöördepunkt, kus hea koostöö korral võimsate demokraatlike ühenduste vahel ning visioonilise ja ressursirikka strateegia rakendamise korral võib täielikult kõrvaldada autoritaarsuse ühe või kahe põlvkonna jooksul.²³ Samasuguse tulemuseni, nagu Larry Diamond väliseid tegureid vaadeldes, võib jõuda analüüsides demokraatia kujunemist rahvastikuarengu alusel.

Kuid see ei tähenda ajaloo lõpu saabumist, nagu kommunismi kaotusest oma sädelevas käsitluses järeldas Francis Fukuyama. Aega ei ole võimalik peatada ega oma ühiskonnavormi igaveseks kivistada isegi nii võimsal riigil nagu USA. Väljakutse vanadele demokraatiamaadele 21. sajandi algul seisneb tõestamises, et võistleva kapitalismi dünaamilisus ja seesmine täienemisvõime ei kadunud koos peamise võistleja – kommunismi – võitmisega.

²³ L. Diamond. Universal Democracy? – Policy Review Online, lk. 1. <http://www.policyreview.org/jun03/diamond.html> 18.08.2005.

Ajaloo lõpp ei saabu ka siis, kui moslemiriigid sammuvad demokraatia teed.

Nagu Jaques Vallin rahvastikuarengu seaduspärasustele tuginedes veenvalt näitab, toimub edasine rahvastikuplahvatus maailma vaeseimates regioonides (Sub-Sahara ja mõned Aasia maad) ning erinevalt varasematest, mil need "plahvatavad" maad olid majanduslikult dünaamilised, peavad need riigid absorbeerima selle kasvu ebasoodsa rahvusvahelise majanduskonjunktuuri tingimustes. Selle probleemi lahendamine jääb põletavaks teemaks, nõudes ka sellise tehnoloogia arendamist, mis respektueerib keskkonda ja planeedi ökoloogilist tasakaalu.²⁴ Lisagem omalt poolt veel, et need 3,5 miljardit elanikku tähendavad ka uusi "puberteedialisi" ühiskondi, mis ebasoodsate sotsiaalsete olude korral võivad muutuda ülimalt agressiivseteks ning oma suuruse tõttu problemaatiliseimateks kui ükski teine ühiskond kunagi varem. Ning seda juba kümmekonna aasta pärast.

Ajaloo lõpp ei saabu ka pärast seda, kui täna rahvastikuarengus kõige mahajäänud Niger, Tšaad ja Uganda jõuavad oma moderniseerituses tänaste vanade demokraatiamaade tasemele, s. t. 21. sajandi keskpaiku.

Sest varasema rahvastikuarenguga ühiskonnad, s. t. vanad demokraatiamaad ei saa endisel moel jätkata. Üheks vastuseks president Bushi küsimusele pärast 11. septembrit "Why do they hate us?" peab Rooma Klubi president prints El Hassan bin Talal areneva maailma loomupärasest antipaatiast topeltstandardite vastu, mida eksponeerib täna Lääs, nõudes demokraatiat ja õigusriiki, põlates aga samal ajal ise silmanähtavalt mõlemad, nii omaenda poliitikas (nimelt Kyoto näiteks) kui ka kalduvuses toetades režiime, mille väärtused on neile ideaalidele väga vastandlikud.²⁵

Woodrow Wilsoni idealistlikku plaani õiglasema maailmakorra loomiseks ei lubanud ellu viia Esimese maailmasõja järgsed vastuolud. Teise maailmasõja lõpul seesugust plaani ei tekkinud, sest halastamatu võitlus kommunismiga oli juba ette näha. Kujunenud tuumavastasseis kitsendas ka vabade ühiskondade poolt toetatavate riikide valikut, viimane ei toimunud kaugeltki alati eetiliste printsiipide alusel.

Kuid ka pärast külma sõda, mil eeldused eetiliseks välispoliitikaks on paremad kui varasema sajandi jooksul, on õhtumaa riikide egoistlik välispoliitika jätkunud. Nüüd aga ei ole see millegagi õigustatud ning on ka õhtumaade endi vaatepunktist muutunud lühinägelikuks. Kas on võimalik veenda moslemeid, et Iraagi missiooni eesmärk on demokraatia kehtestamine nende maal, kui samal ajal teostab Venemaa, samasugune kristlik riik kui lääneriigid, või moslemite silmis isegi lääneriikide liitlane, genotsiidi Tšetšeenias?

Sellise poliitika muutmine on hädavajalik. Kuid veel olulisem on seesmine poliitikamuutus. Demograafiline üleminek lõppes vanades demokraatiamaades juba 1960.–1970. aastatel. Sündimus langes uuesti, tugevasti alla taastetasandi. Seda on peetud ka "teiseks demograafiliseks üleminekuks". Demograafid seostavad sündimusarengu uut etappi individualiseerumise süvenemisega, moderniseerumise ülekasvamisega postmoderniseerumiseks.²⁶

Tegemist on nii üldise ja olulise muutusega, mis võib, või loogiliselt võttes isegi peab peegelduma ühiskonna demokraatiavalmiduses. Demokraatia toimimiseks on vajalik individualiseeritus, vabanemine fatalismist, kuid ka teatava ühistunde olemasolu, kollektiivsete

²⁴ J. Vallin. The End of the Demographic Transition: Relief or Concern? – Population and Development Review, 28. 1 (2002), lk. 112.

²⁵ A New World Order Without Ideologies. Presidential Address by His Royal Highness Prince El Hassan bin Talal of the Hashemite Kingdom of Jordan as President of the Club of Rome. To The Swiss Federal Institute of Technology. Zurich, Switzerland, 4th February 2003. <http://www.clubofrome.org/> 19. 09. 2005.

²⁶ Vt. nt. D. Van De Kaa. Europe's Second Demographic Transition. – Population Bulletin 42.1 (1987); D. Van De Kaa. Europe and its population: the long view. – European Population. Unity in Diversity. Kluwer Academic Publishers, 1999; R. Lesthaeghe. The second demographic transition in Western countries: an interpretation. – Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft 18.3 (1992).

huvide arvestamine tasakaalus individuaalse vabaduse tundega. Kui teise demograafilise ülemineku käigus süvenes individualiseerumine, kas siis õhtumaade ühiskonna kodanik on muutunud liiga individualistlikuks, et käituda nii, et demokraatia toimiks? Ning kas näiteks Venemaa on demokraatiaks sobivaima rahvastikuarengu etapi juba mööda lasknud ning Hiinas on see mööda minemas?

Seni on liiga vähe andmeid, et nendele küsimustele argumenteeritult vastata. Igatahes segavad demokraatia toimimist vanades demokraatiamaades mitmed varem tundmata hädad, nagu poliitika ülimal määral meediakeskseks ning populistlikuks muutumine. Neid defekte võib seostada globaliseerumise ja infoühiskonna kujunemisega ning nad on pigem demokraatia “tehnoloogilised” puudused, mille ületamine ei peaks olema võimatu. Kuid näib, et kõige olulisemaks defektiks, mis seostub just individualiseeritusega, on ühiskonna lühiajaliste huvide esiletõus pikema perspektiivi arvel, s. t. järgmiste põlvkondade ressurside ekspluateerimine praegu. Kaasaja õhtumaa poliitiline ja osalt isegi intellektuaalne kultuur on lühema sihikuseadega kui kunagi varem.

Selle valiku on teinud elektoraat, keda on nimetatud ka rasestumisvastaseks ühiskonnaks. Selle elektoraadi moodustavad kodanikud on märksa vanemaealised kui veel mõned aastakümned tagasi, ning ka individualistlikumad. On loogiline, et nad eelistavad tänast stabiilsust ja heaolu homse arvel. Jõuka endise “Esimese Maaailma” ehk varase rahvastikuarenguga riikide majandusedu ja sellega seotud poliitiline stabiilsus põhinevad suuresti kasvaval immigratsioonil ning taastumatute loodusvarade ekspluateerimisel. Kumbki tegevus ei saa kuigi kaua sellisena jätkuda. Kuid tegelikult ei ole tõsine diskussioon madala sündimuse teemal läänemaailmas veel isegi käivitunud.

Vanades demokraatiamaades on põhjust muretseda nii demokraatia toimimise kui ka rahvastiku kahanemise pärast. Kas lahenduseks oleks lastele (nende vanemate kaudu) valimisõiguse andmine, mis teeks demokraatia laiendamisel järgmise sammu ja tasakaalustaks uuesti ühiskonna huvid, või miski muu, see peaks olema keskne analüüsi objekt.

Eesti ei ole hädine, oma ajaloole vastavaid ausambaid mittevääriv ühiskond, nagu osa poliitikuid ja “arvamusliidreid” meile sisendada püüab. Eesti on üks demograafilise arengu pioneerrahvaid. See tähendab, et me oleme esimeste hulgas, kes lahendusi vajavad, ja sobivaid lahendusi saame pakkuda meie teistele, mitte vastupidi. Neid lahendusi on aga õhtumail vaja vähemalt kolmel põhjusel: et vältida Venemaa, Hiina, moslemiriikide ja hiljem Sub-Sahara riikide hälbimist demokraatlikust arenguteest, et vältida demokraatia degenerereerumist Läänes ning et vältida oma tsivilisatsiooni füüsilist väljasuremist.

Jaak Valge

(1955)

Lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo teaduskonna (1987), doktoritöö kaitsnud 2003. aastal. 1984–1995 töötas Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi laborandina, vanemlaborandina, nooremteaduri ja teadurina, 1996–1999 oli Riigiarhiivis osakonnajuhataja, teadusnõunik ja asedirektor; aastatel 2000–2001 siseministeeriumi välismaalaste osakonna juhataja kt. ja osakonnajuhataja; 2001–2005 Viljandi maaarhivaar, aastast 1993 Tartu Ülikooli lähiajaloo õppetooli lektor. Praegu Eesti Demograafia Instituudi juhtivteadur. Peamised uurimissuunad: Eesti ja Euroopa majandusajalugu 20. sajandil; globaalprobleemide ajalugu; arhiivindus.